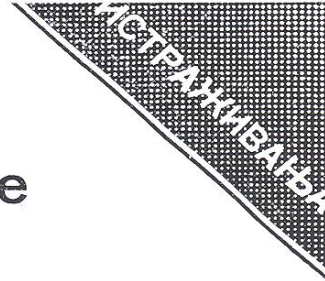

Иво Паић

Идеологијска критика идеологије

У дијелу марксологије Енгелсова позна писма слове и као мјесто његова недвојбена освјештења о дјелатној нарави свијести и, посебице, методички осигурана увида у „повратно дјеловање идеологије на њезин првотни узрок“. К тому још, позна писма постају и додатан доказ заједничкости Марксова и Енгелсова схваћања бити идеологије.

Могу ли таква становишта издржати критику која им придолази управо из разумијевања Енгелсова присјећања на запуштену „формалну страну“ извођења идеологијских представа?

1. Напомене о „присјећајућем читању“

Присјећајуће читање је покушај успоставе надзора писца над смисловима и значењима једном написана текста и говора што под њим струји.¹⁾ Оно се подузима из одребене позиције и њена видокруга. Позиција писца је стално под утјецајем вањских и унутрашњих чинитеља. Подложна је мијенама и промјенама. Мијене и промјене позиције могу и не морају бити освјештене. Међутим, оне су на дјелу у присјећајућем читању. Једном написано, не остаје непокретно. Под текстом покренута струја говора отрже се од писца.²⁾ Она иде и властитим током запосједајући

¹⁾ „Говор“ (пароле): у говору говорник се, субесједник, „служи заједничким кодексом да би (ист. И. П.) изразио властито особно мишљење“; језик пак, својим строго формализованим опћим и специјалним сјуставима, може судјеловати у актима десупстанцијализирања, испражњења, субјектности говора (Ф. Сосир, *Општа лингвистика*, „Нолит“, Београд, 1969, стр. 23, 89; такобер, с примјесама одражавалачког становишта: А. Понзио, *Језична производња и идеологија*, „Школска књига“, Загреб, 1978, стр. 157).

²⁾ Присјећајуће читање, у значењу које му овдје дајем, могло би се редуктивним поступцима довести у однос према активној и пасивној генези у Husserla (усп. *Картезијанске медитације I*, Извори и токови, Загреб, 1975, стр. 104. и д.).

простор неистовјетан ономе у моменту покретања говора. У присјећајућем читању, дакле, писац се тексту обраћа из промијењене позиције и промијењена простора; текст му сад збори и из властита простора. Зато се присјећајуће читање — ако није освјештено о тим промјенама, о тим „клизећим хоризонтима“³⁾ — може објелоданити као уношење и произвођење помакнутих, друкчијих и нових смислова у некад написани текст: аутор над властитим текстом аутор, присјећајућим читањем, производи „другостепени језик“, који лебди над основним језиком једном написана текста.⁴⁾ Укратко: изјаве „то сам написао“, „тако сам мислио“, „спознао сам то“, „то што сам написао значи...“, из перспективе „присјећајућег читања“ показују се као врло сложене и често скривеним дјеловањем низа чинитеља проблемске и проблематичне тврдње.

Како стоји у Енгелсовим присјећајућим читањем? Постоје ли у њему назначене карактеристике таква читања?

Док пише Мерингу (14. сриња 1893),⁵⁾ Енгелс се присјећа властитог и Марксовог дјела, те себи и Мар-

Или, нешто изравније, гдје Хусерл пише о изворној бити присјећања (*Картезијанске медитације*, II, стр. 292 и д.). Међутим, желим истакнути: ово „присјећајуће читање“ и оно Хусерлово „дрисјећање“ накнадно доводим у однос тек да укажем на неке међу могућим путовима сугавне изведбе појма „присјећајуће читање“ — што заправо, као задаћа, не припада овом рукопису.

³⁾ Један онтички прочитан мотив за изведбу „присјећајућег читања“ затичем, примјерице, у Гадамера (*Истина и метода*, „В. Маслеша“, Сарајево, 1980, стр. 338): „Хоризонт је... нешто у шта ми улазимо и што се с нама креће“. Такођер, мотив што долази с друге стране: „Сретнем некога кога годинама нисам видео; видим га јасно, али га не препознајем. Одједном га препознам, у његовом промењеном лику видим његов пребашњи. Верујем да би његов портрет сада био друкчији кад бих ја умео да сликам“ (Витгенштајн, *Философска истраживања*, „Нолит“, Београд, 1980, стр. 226).

⁴⁾ У присјећајућем читању догађа се и понешто од онога што Бартхес налази у послу критичара: „Наука испитује смислове, критика их производи... Критичар удваја смислове, захваљујући њему над основним језиком дела лебди другостепени језик...“ (Р. Барт, *Књижевност, митологија, семиологија*, „Нолит“, Београд, 1971, стр. 237). Дакако, аутор се такођер може наћи „у послу“ критичара властита дјела. За контекст „присјећајућег читања“, усп. такођер Хиршова (Hirsch) разликовања „значања“ и „значаја“ и његову дискусију тврдњи: „Значење текста се мења — чак и за аутора“; „није важно шта аутор означава — важно је само шта каже његов текст“; „ауторово значење је недоступно“, „аутор често не зна шта означава“ (Е. Д. Хирш; *Начела тумачења*, „Нолит“, Београд, 1983, стр. 19—42).

⁵⁾ „Werke“, Bd. 39, стр. 96—100. Сви наводи, ако нису посебно обиљежени, односе се на те странице.

ксу спочитава. Он упозорује на точку „која редовито није довољно истицана“. Ми „смо главни нагласак стављали и морали смо стављати првенствено на извођење политичких, правних и осталих идеологијских представа и кроз те представе посредованих радњи (дјелатности) — из економијских чињеница“. Таквим су наглашавањем, наставља Енгелс, „запустили формалну страну (die Formele Seite) ради садржајне“.

2. „Формална страна“ извођења идеологијских представа, „процес лажне свијести“ и „хисторијски идеолог“

Може се претпоставити да Енгелс међу разлоге „главног нагласка“ укључује неодложива разрачунавања са супротним становиштима и потребе позитивног излагања бити заједничког схваћања,⁶⁾ камо припадају и настојања овјеровљења властита схваћања на попришту битних питања повијесног мишљења. Одатле би било посве схватљиво привремено потискивање у страну неких момената збиље који — из перспективе претпостављена заједничког схваћања — нису битни. То важи под увјетом да и недовољно истицана точка не улази у подручје битних садржаја, бар кад је ријеч о развијању главних момената једног схваћања, што укључује и разумијевање садржајне стране извођења идеологијских представа у производњи идеологије. Под тим увјетом може се за Енгелсом поновити: занемарена је, потиснута је доиста *формална* страна. Зато почетно признање сукривње побуђује очекивање да ће његово писмо Мерингу показати, макар и начином примјереним писму, да је доиста запуштена формална страна.

Из писма се разабире да идеологијско подручје чине политичке, правне и остале *представе* и њима посредоване *радње* (Handlungen): представе и радње освијетљене с обзиром на њихово извођење из економијских чињеница. То Енгелсу значи: освијетљене су с обзиром на *садржајну* страну или економијске чињенице.

Што је формална страна?

⁶⁾ Маркс и Енгелс изријеком не доводе у питање заједничкост њихова схваћања. Они га изричито истичу (на примјер: Енгелс у *Предговору Anti-Dühringi*, 1885; Маркс у *Предговору Прилогу критици политичке економије*, 1859). Разумије се, за нас дјело одлучује о томе што је заједничко, различито, чак можда опречно у њихову схваћању, у њиховим схваћањима.

Формална страна је „начин на који се ове представе формирају“. Властито схваћање формалне стране или *начина* стварања — обликовања представа, Енгелс сажето изразује: „идеологија је процес“. Процес јесте *оно* што се *збива* „са свијешћу такозваног мислиоца“. Поближе: то је оно што се збива „с *лажном* свијешћу (*aber mit einem falschen Bewusstsein*) такозваног мислиоца“. Лажној свијести, процесу *те* свијести и њезину носитељу — остају *непознате* „праве покретачке силе што га покрећу“. У противном, „то не би био никакав идеологијски процес“. *Зато* носитељ свијести „умишља лажне односно привидне покретачке силе“. Тако је из цјелине процесâ *издвојена* идеологија: *идеологија је процес лажне, о властитим покретачким силама неосвјештене, свијести која зато умишља лажне односно привидне силе властита покретања.*⁷⁾

Је ли могуће и како је уопће могуће такво нешто као што је „лажна свијест“?

На први дио питања Енгелсов је одговор посве једноставан: „Зато што је то мисаони процес, он (носител свијести — прим. И. П.) свој садржај и своју форму изводи из чистог мишљења, свог властитог и својих претходника. Он се бави цуким мисленим материјалом и узимље га таквим какав је, као нешто створено мишљењем, и не трага ни за каквим даљим, о мишљењу неовисним подријетлом; и, то је за њега саморазумљиво, будући да му се сво дјеловање чини — зато што је посредовано мишљењем — такођер у крајњој инстанци, утемељено у мишљењу.“ Скицирани ток самоодношења свијести, одговор је и на други дио питања: како је могућа лажна свијест? Посредовањем са самим собом у творењу идеологијског процеса, што

⁷⁾ Енгелс раби назив „лажна свијест“. Њиме означаје нужан увјет идеологијске нарави процеса свијести. У Марксовим је текстовима идеологија означена неупоредиво еластичнијим терминима: „неточно“, „апстрактно“, „искривљено“, „илузорно“, „изокренуто“ итд. (успор. о томе, Martin Seliger, *The Marxist Conception of Ideology*, University Press, London, New York, Melbourne, 1977, p. 26). Свему је потребно додати: у свези с идеологијом Маркс пише и о „несретној свијести“ (*Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie*, Dietz Verlag, Berlin, 1953, стр. 153). Plamenatz пак узимље да Маркс идеологију разумије као „лажну свијест“. „...идеологија, ако је лажна (false) свијест, само је дио свијести“. (*Ideology*, London, 1970, стр. 23). О Енгелсовој употреби назива „лажна свијест“, видјети и *писмо Blochi*, 12. рујна, 1890) *писмо Starkemburghu*, 25. сижечња 1894; *Предговор Класним борбама у Француској*, 1895. Е. Hölzle је упозорио да се Енгелсова употреба назива „лажна свијест“ ситуира након Марксове смрти, 1883 (*Idee und Ideologie*, Bern, München, 1969, стр. 107).

Енгелсу значи процеса лажне свијести, производи се напослијетку и радикалан причин: све је утемељено у *мишљењу*. Енгелсове спознајнотеоријске назнаке процеса лажне свијести воде до посљедњег материјалистичког *dictum* идеологији. Њега омогућује говор који није изравно видљив на површини писма. Као носиви и дубински, тај слој носи све слојеве и одређује њихово право значење.

Што Енгелс мисли док исписује ријеч „идеологија“?

Да мишљење себе разумије темељем свега и властитим темељем, да уопће не трага за материјалом неовисним о њему — то су тврдње којима се *de facto* мишљење означаује као битак бића. Енгелсово је означавање изведено из *хоризонта* поједностављено схваћене *опреке* идеализма и материјализма; у оквирима неупитно прихваћене поставке о двама опречним правцима у филозофији: материјализму и идеализму.⁸⁾ У прикривеном дубинском носећем слоју говора Енгелс посеже за аргументима критике „лажне свијести“ (њему: идеализма) у хоризонту скроз поједностављеног разумијевања *опреке* двају праваца метафизичке традиције филозофије и у разрачунавању с идеологијом као идеализмом посеже за аргументима узорно схваћеног, тој традицији припадајућег материјализма. Ма колико дијалектизиран, „стари материјализам“⁹⁾ из

⁸⁾ Четрдесет година након *Њемачке идеологије* — и пошто је прегледао тај стари необјављен рукопис — Енгелс у краћем резимирајућем спису *Лудвиг Фојербах и крај класичне њемачке филозофије* (1886), мисли: основно питање сваке филозофије је однос мишљења према битку; не живимо *само* у природи него и у људском друштву; појмове наше главе схватили смо *материјалистички* — као *слике* стварних предмета, па је тиме дијалектика сведена на знаност о опћим законима кретања *ванског* свијета и људског мишљења. Albrecht Wellmer је у праву кад, зато, сматра да Енгелс пада на преткантовски облик онтологије; да Марксов историјски материјализам значи демистификацију дијалектике, а Енгелсов дијалектички материјализам ремистифицирани материјализам; да је у Енгелса ријеч о хипостазирању природнонаставне методе итд. (усп. *Kommunikation und Emanzipation*, у: *Theorien des Historischen Materialismus*, Suhrkamp, Frankfurt, 1977, hrsg. U. Jaeggi и A. Honneth, с. 469 и д.). Питање је пак може ли се, примјерице, спознајна теоретска импликација из Енгелсових огледа о дијалектици протегнути на цјелину његова дјела: у Енгелса се „човјек појављује као производ еволуције и пасивно огледало природног процеса, пак не као продукциона снага“ (?) (A. Schmidt, *Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx*, Europäische Werlagsanstalt, Frankfurt — Köln, 1974. с. 51).

⁹⁾ У рукопису *Ad. Feuerbach*, прољеће 1845, Маркс је с ону страну *опреке* „материјализам“ — „идеализам“, о којој као кључу разумијевања *цјелокупне* историје филозофије (да-

чијег се обухвата Енгелс овдје не извлачи, остаје становиште критике свијести као лажне свијести.

Такво разрачунавање с „процесом идеологије“ — као с процесом лажне свијести — постаје Енгелсу довољан увјет критике „хисторијског идеолога“ (*historische Ideolog*). „Хисторијски идеолог“ је резиме за „политичку, правну, филозофску, теолошку, укратко, за све области које *припадају друштву, а не само природи.*“ Тај „хисторијски идеолог“ у знанственим подручјима налази „материјал који се самостално“ обликовао мишљењем низа генерација и у њихову мозгу он је „прошао самосталан пут развика“. Слиједећи поставке реченог материјализма, Енгелс налази да идеолог (у обухвату „хисторијског идеолога“) мисли како су све унутрашње и вањске чињенице обликовања тог материјала „и саме опет плодови једног мисаоног процеса“. Што је важило за „процес лажне свијести“ уопће, то је и резиме за „хисторијског идеолога“ или за процесе лажне свијести у области што, да поновимо за Енгелсом, припада друштву, а не само природи. Коначно, у закључку о „хисторијском идеологу“, учвршћено је и становиште Енгелсове критике: „и тако остајемо у сфери чистог мишљења“. Прекорак граница чистог мишљења — што значи процеса лажне свијести, идеологије — не успијева Лутеру (*Luther*) и Калвину (*Calvin*), Хегелу у разрачунавању с Фихтеом и Кантом, нити пак Русо прелази оквире чистог мишљења обеснажујући конституционалног Монтеѕкјеа. Њихови потхвати остају „у оквиру теологије, филозофије, знаности државе“, то су потхвати што припадају „повијести овог мисаоног подручја“. Дакле, цјелокупан процес „уопће не излази из области мишљења“. Споменуте мислиоце и већину људи, тврди Енгелс, „заслешује (*blendet*)“ тај причин „самосталне повјести државних устројстава, правних сустава, идеологијских представа у свакој посебној области“. Зато и Хегел мисли да „побјеђује“¹⁰) Фихтеа и Канта, Русоа (*Друштвеним уговором*) Монтеѕкјеа итд.

У писму Мерингу Енгелс иде и преко граница описа процеса „лажне свијести“ уопће и посебице у захвату „хисторијског идеолога“. У двије методичке напомене он истиче и властито становиште.

Прва се напомена тиче збиљског темеља и начина стварања истинитих увида: у буржујској илузији „по-

кле и предсократовског раздобља!) Енгелс пише. „Становиште је старог материјализма“ — пише Маркс — „грађанско друштво, становиште је новог материјализма људско друштво или друштвено човјечанство“ (*Werke*, Bd. 3).

¹⁰) Ријеч „побјеђује“ у Енгелса је између наводница.

бједа физиократа и А. Смита над меркантилистима важи за побједу мишљења; не за *мислени одраз* (Gedankenreflex) промијењених економијских чињеница“.

У другој је напомени ријеч *о узроку и посљедици*: „Да један историјски момент, кроз друге, напослијетку економске узроке (schliesslich ökonomische Ursachen) донијете на свијет, сад и реагира, да може повратно дјеловати (zurückwirken) на своју околину и чак на своје властите узроке — господа (идеолози — прим. И. П.) то често скоро намјерно заборављају“.

Што слиједи из разубеног и махом дословног истицања Енгелсових мисли о „формалној страни“? Како се, с обзиром на производњу идеологије, Енгелс присјећа занемарене стране извођења идеологијских представа?

3. „Историјски идеолог“ као субјективирана форма филозофије

Енгелс назначује четири комплекса ставова о идеологији: „подручје идеологије“, „стварање идеологијских представа“, „историјски идеолог“, „сфера идеологије“ — сфера чистог мишљења.

Ова четири комплекса могу се разумјети и као сажетак Енгелсове *критике филозофије у спису Лудвиг Фојербах и крај класичне њемачке филозофије, 1886*. Посредством тог дјела присјећање се везује и уз *Њемачку идеологију*: „Прије него што сам ове ретке послао у штампу, . . . прегледао (сам) стари рукопис из 1845/46.¹¹⁾ Друго поглавље почиње реченицом: 'Велико темељно питање цјелокупне . . . филозофије је однос мишљења спрема битка'. То је чак 'највише питање цјелокупне филозофије', Коријен питања је у 'борнираним и незнаљачким (unwissenden) представама раздобља дивљаштва'.¹²⁾

Што је Енгелсу битак, а што је мишљење?

Природа је тај битак спрема кога се односи мишљење. Материјализам и идеализам (два велика „табора“ филозофа) одређују се с обзиром на опречан одговор о примату: први сматра да је природа оно првотно, потоњи да је то дух.¹³⁾ Сад и мишљење није мишљење, него је дух. Према томе, највише питање (однос мишљења спрема битка) обратило се у питање:

¹¹⁾ „Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie, Werke, Bd. 21, s. 265.

¹²⁾ *Ibidem*, s. 274, 275, 279.

¹³⁾ *Ibidem*, s. 279.

однос духа према природи. Тако постаје и јаснији смислени контекст становишта о коријену: човјеку је загонетно одакле душа што пребива у тијелу; је ли она нешто наднаравно или је мишљење дјелатност његова тијела. Ово значење — „идеализам“ и „материјализам“ — остаје мјеродавно на страницама *Лудвига Фојербаха*... Остаје дакле заједнички коријен теологије и филозофије, „den Wildheitszustand der Menschheit“ — раздобље дивљаштва човјечанства.¹⁴⁾ Филозофија се не коријени у знању незнања, него у незнању. Без некаква коријена — нема ни филозофије. Укидањем коријена, укида се филозофија. Чини се: *знање је увјет њезина укидања?*

Такву нас закључивању води „друга страна“ Енгелсова највишег питања: Је ли мишљење способно збиљском свијету дати правилан одраз (Spiegelbild) збиље?¹⁵⁾ Већина филозофа потврдно одговара. Неки филозофи „поричу могућност спознаје свијета“.¹⁶⁾ То су филозофијске „бубе“. Њихово најодлучније оповргнуће „јест пракса, наиме *експеримент и индустрија*“.¹⁷⁾ Филозофе идеалисте и старе материјалисте — неовисно о томе што они мисле — није покретала „сила чистих мисли“, него напредак „природних знаности и индустрије“, тј. пракса, како је Енгелс (ријечју *nämlich*) поближе одређује као *експеримент и индустрију*.¹⁸⁾ То је Енгелсов одговор на оно што остаје скривено у процесу идеологије! Тко то зна, томе је лако обрнути Хегела с главе на ноге: „Појмове наше главе опет смо схватили материјалистички као одразе (die Abbilder) збиљских ствари, умјесто да збиљске предмете схватимо као одразе овог или оног ступња апсолутног појма“. Оваквим је одлучним обратом — Енгелсу битно материјалистичким — „дијалектика *редуцирана на знаност* о опћим законима кретања, како вањског свијета тако и људског мишљења — двије области закона који су у ствари идентични, али по својме изразу толико различити уколико их човјечја глава може свјесно примијенити...“. Напокон, „Тако је сама

¹⁴⁾ *Ibidem*, s. 279. Усп. Lauri Mehtonen, *Von der „Grundfrage der Philosophie“ zur Philosophie als „ideologischer Macht“*, *Das Argument*, 137/1983, s. 21. L. Mehtonen разликује у Енгелсову *Лудвигу Фојербаху*... четири окупа идеологијског: идеологијску моћ, идеологијска област, идеологијске представе и кроз те представе посредоване радње, историјске идеологије, идеологијске сфере... (стр. 22).

¹⁵⁾ *Ibidem*, S. 275.

¹⁶⁾ *Ibidem*, S. 276.

¹⁷⁾ *Ibidem*, S. 276.

¹⁸⁾ *Ibidem*, S. 276.

дијалектика појмова постала само свјесни рефлекс дијалектичког кретања збиљског свијета...¹⁹⁾

Филозофија је тако укинута, укинута за Маркса и Енгелса, јер их — како би слиједило из Енгелсових изведби у *Лудвигу Фојербаху*... — не заслепљује приче самосталности „повијести државних устројстава, правних сустава, идеологијских представа...“; они знају да су представе о појединим подручјима заправо мислени одраз. То је довољан увјет укидања филозофије за њих, за Маркса и Енгелса. Но филозофија као идеологија остаје и надаље предмет *дијалектике редуциране на знаност*; остаје знанствена анализа сва четири побројана комплекса идеологије; посебице „хисторијског идеолога“ и у њему — *филозофије*.

„Држава се пред нама појављује првом *идеологијском силом* над људима.“ „Поставши једном самостална сила *наспрам друштва*“, она „производи даљу идеологију“,²⁰⁾ растављање живота у представама, дјеловање државе, даље се развија: политичари и теоретичари права *губе везу* с економијским чињеницама. Потом, вели Енгелс: „На вишем ступњу, тј. отуђењем од материјалне, економијске подлоге, идеологија узимље форму филозофије и религије“; дјеловањем низа међучланова све је замршенија „веза између представа и њихових материјалних увјета“. Дакле, на дјелу су узнапредовали *процеси заборављења* размјерно удаљености (филозофијских) представа од економијске подлоге и снази интервенирајућих међучланова — поглавито државе као прве идеологијске силе што производи „даљу идеологију“. Изразом „хисторијски идеолог“, Енгелс у писму поближе одређује означену сферу идеологије као сферу што не прелази границе чиста мишљења. „Хисторијски идеолог“ је разумљен и као *субјективизирана*, активна форма филозофије у ланцу чинитеља: друштво — држава — произвођење идеологије државом — произвођења филозофије *као идеологије* у области већ растављеној од економијске подлоге. Како је држава прва идеологијска сила, њоме посредована филозофија такођер је једна идеологијска сила која себе схваћа у границама велике подјеле рада, у сфери чистих мисли. Међутим, коријен филозофије јест у реченом борнираном и незнатном становишту — зато су и различити „прахисторијски елементи и тенденције дивљаштва²¹⁾ артикулирани у њој и њезиној идеологијској дјелатној страни, зато се комплекс

¹⁹⁾ *Ibidem*, S. 293.

²⁰⁾ *Ibidem*, S. 3.

²¹⁾ Mehtonen, S. 23.

ставова о „хисторијском идеологу“ надопуњује додатком о његовој артикулацији као моћи — на разини државе и „даље идеологије“ што ју она производи. Ма колико опћенито и успутним примјерима попраћене, групе Енгелсових ставова, у међусобној свези, упућују на идеју о *посебној теорији* идеологије; она се стално легитимира припадношћу заједничком Марксовом и Енгелсовом схваћању.

О каквој је идеји теорије идеологије ријеч? Потражимо одговор обилазним путем: кратком анализом ставова који ту идеју можда утемељују, носе; који можда воде према Марксовим становиштима, или пак удаљују Енгелса од њих?

4. Разлике и прогусловља између Енгелсова и Марксова становишта

Упитна је заједничкост Марксова и Енгелсова схваћања, поглавито у тематизацији „хисторијског идеолога“, тог резимеа „за све области које припадају друштву, а не само природи“. У обзору Марксова мишљења (кад се оно носи с материјом повијести беспредметно је такво разликовање појединих области), Марксу се дословце објелодањује: „Сви односи као друштвом постављени, не као природом одређени.“²²⁾ Марксу је и раније *методички* непријепорно: не постоји такво нешто као природа узета *о себи*, одвојена од човјека, природа је ништа; нешто *јест* истом по дјеловању, по раду и производњи.²³⁾ Идеја природе о себи и из ње изведен став о областима што припадају *само природи*, вишекратно су обеснажени у марксизму.²⁴⁾ Штовише, у акту означавања — у ставу да постоји природа о себи и области што припадају само природи — изразује се већ начин којим друштвом постављени субјект — означаивач захваћа природу у

²²⁾ *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Dietz Verlag, Berlin, 1953, S. 187—8.

²³⁾ Такође: „Повијест се може проматрати с двију страна, њу се може подијелити у повијест природе и повијест људи. Међутим, обје се стране не смију одвајати...“ (*Њемачка идеологија*, стр. 64). Из видокруга Енгелсова писма Mehringа тешко би се могло доказати да је ријеч о заједничком ставу Маркса и Енгелса у напмени која се противи одвајању повјести природе и људи.

²⁴⁾ О разликама и опрекама Енгелсова и Марксова схваћања природе, успор. Alfred Smidt, *Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx*, стр. 45 и д.; Georg Lukacs, *Повијест и класна свијест*, „Напријед“, Загреб, 1970, стр. 52—56; Iring Fetscher, *Karl Marx und Marxismus*, München, 1973, стр. 212 и д.

оквирима неког сустава људских друштвених значења; јер, гдје постоји означивање, ту нема природе о себи. Ту већ опстоје начини људских, а не од природе, поготово не „само од природе“ датих области вазда друштвом захваћене цјелине.

Сада се Енгелсова претпостављена заједничкост схваћања показује и као *методичко раскрижје мишљења идеологије*. Један се пут отвара мишљењу приклоњену идеји о постојању области што припадају само природи. Прихваћена идеја јест одлука. Таквом се одлуком друштво ограничује на једно *издвојено* подручје цјелине. Друго је подручје природа. Слиједом Енгелсових тврдњи, одлука подразумијева: подручје друштва (и области у њему) припадају *и* природи. Природа „има“ области које припадају *само* њој. Привидно заједничко схваћање показује се и опречним. У Маркса влада становиште: све што доиста јест друштвом је постављено, све је дакле у људски свијет *произведено*. Енгелсов напутак о природи и друштву иде обратним смјером: све што јест припада природи или припада и природи. Из Марксова се постава начелно не може конструирати категоријски састав из природе изведених неповијесних ставова под које се низом дедукција и спецификација (на поједина подручја) разлаже, примјењује и обистињује оно заједничко: „опћа начела“, „опћи закони кретања природе, друштва и људског мишљења“. Енгелсов је споменути упут уједно претпоставка и посљедица provedбе такве намјере: као два подручја цјелине свега што јест, природа и друштво захтијевају и примјерена знанствена освјештења. Наравно, док се методички издвојено проматрају. Оно што их обједињује (и укида у раздвојености) није постављеност свих односа друштвом, него јединство свијета у његовој материјалности. То се јединство одражава у саставу теоретских ставова „примјенивих“ на оба подручја: кретање кроз унутрашња протусловља — према опћем *појму* кретања; низови негација — према *појму* негације...²⁵⁾

Настојањем што води изради сустава теоријских творевина о цјелини и цијелости свијета, Енгелс парадоксално *задржава* и *укида* подјелу на области које припадају само природи и које припадају и друштву. Он такобер задржава и укида подјелу економског чинитеља и „хисторијског идеолога“.

Како се збива то задржавање и укидање?

²⁵⁾ О неповијесном категоријском мишљењу и његову проматрачком држању, усп. И. Паић, *Мишљење — Дјеловање, „Идеје“, „Младост“, Београд, стр. 13—30.*

Енгелсов спознајнотеоретски органон жели бити дјелотворан у свим подручјима бића. Овјеровитељска основа такве преузетности јест теорија одраза: становиште и суставно изведено становиште по коме су теоријске творевине мислени одрази процеса свијета, а за „хисторијског идеолога“ мислени одрази промјена у економиским чињеницама. Фактички, иза леђа легитимираних спознајнотеоријске позиције, у погону је *битни априоризам*: у свему што пада у окружје спознајнотеоретског захвата *препознају* се очекиване карактеристике садржаја; на предмету се може видјети само оно што је већ учвршћено теоретском конструкцијом ионако *задато*: на предмету се тражи и, наравно— за ту спознајнотеоретску позицију — налази начин егзистенције непријепорних начела, категорија и појмова („кретање“, „супротност“, „негација—негације“ итд.). Све одвојене области и даље се одржавају у одвојености: њихове се повијесне свезе, њихова се постављеност друштвом не истражује. Међутим, све једном означене одвојене области међусобно се спајају, повезују се преко теоријских сустава који нису поникли на Марксовој поставци о „постављености друштвом“, нити су изведени повијесним мишљењем саме материје повијести.

Одвајање неодвојивог (природа — друштво) и привидно спајање неодвојивог неповијесним теоретским захватом постаје и *битан парадокс теорије одраза*.

Да је спознаја одраз објективне стварности — *принцип* је теорије одраза. Спознајнотеоретски сустави, што се изријеком позивају на теорију одраза, заправо су и порицање *принципа теорије одраза*. Спознајнотеоретско спајање једном означених одвојених подручја битни је априоризам који — Енгелсу (и Лењину) — постаје подобан за *конструкцију* сустава, за набачај сустава на повијесну збиљу. У Енгелса се та захтјевана подобност изражује у низу начела, категорија и појмова догматског нацрта свијета, уз остало, погодног за означавање-једначење идеологије и идеализма. У Лењина, спознајнотеоретска конструктивистичка позиција доживљује своје преобразбе и своју дјелотворност у свези с вољом и моћи.²⁶⁾ Проведба

²⁶⁾ За битну аргументацију ових тврдњи необилазан је Енгелсов (и Лењинов) однос према *метафизици*. Енгелсу је до „егзактног приказивања цјелине свијета, његова развитка и развитка човјечанства као и (sowie) приказивања одраза тога развитка у главама људи“ (*Anti-Dühring*, „*Werke*“, Bd. 20, S. 21). Метафизика је, Енгелсу, *начин мишљења, метода*. Тај начин мишљења не може „егзактно приказати“ цјелину свијета... То је задаћа коју рјешава друкчији начин мишљења, друк-

спознајнотеоретског састава теорије квази одраза — рачунајући ту и његове различите преобразбе — иде с низом резова и означивачких (априорних) редукција момената повијесне збиље, те *поједностављења* што претпостављају и производе (за свијест у њихову обухвату) потискивања осебујних садржаја конкретнога.

чија метода: *дијалектика* егзактно приказује цјелину свијета, његов развитак и развитак човјечанства... тако што схваћа „ствари и њихове појмовне отиске у њиховој повезаности“ (*ibidem*, S. 22). Она је субјективан одраз кретања које је о себи већ дијалектичко („природа поступа дијалектички“, *ibidem*, S. 22); штовише, она приказује (одражава?) и субјективан одраз објективне дијалектике у „главама људи“. Тако је *de facto* разбијен метафизички склоп питања бити човјека, цјелине свијета, највишег бића и битка бића; тако је по страни дијалектике остало оно навластито метафизичко и његове трансформације: међусобно потенцирање питања метафизике, њихово осебујно сабирање у епохама метафизике, у трансформацијама метафизике што се надају из промјена средишта филозофије од једног до другог одлучног мислиоца (усп. о томе: Маријан Чипра, *Метаморфозе метафизике*, „Зрински“, Чаковец, 1979). Разбијањем метафизичког склопа, Енгелсова се дијалектика (дијалектички материјализам) ослобађа обвеза осебујног „кружног кретања“ у *sfaire* метафизике: „древладана“ метафизика јест сада установљена позиција несметана дедуцирања „категорија“ и „дојмова“ на збиљу; субјективна дијалектика се у бесконачном процесу приближава истини (јер, истина јој није нешто повијесно) — тако се у марксизам, супротно Марксовој намени, враћа кретање у једном смјеру (не: кружно кретање) и враћа се лоша бесконачност посве примјерена сужену схваћању праксе као индустрије (*Ludwig Feuerbach...*, S. 276), сталног експериментирања и свијета као експеримента знаности, а не рецимо „експеримента слободе“. (Усп. студију Анте Пажанина, *Пракса као експеримент слободе*, Политичка мисао). Критика теорије одраза с правом установљује: „Да ли објективно уопће постоје неко два више два четири? ... у један наш начин рачунања ствар мора ући да бисмо је израчунали... сам предмет спознаје постаје могући тек пошто је пребачен у други моделитет, тј. у оквиру у којима се ствари по себи још не налазе — тек пошто су унесене у људски круг...“ (Ivan Focht, *Увод у естетику*, Сарајево, 1972, стр. 168). Међутим, из разумијевања чињенице да је ту ријеч о теорији *quasi* одраза, аргументи против ње, постају њезини битни аргументи. Усп. на примјер: Иван Урбанчић, *Лењина „филозофија“ или о империјализму*, „Зрински“, Чаковец, 1980, стр. 97—101 — Лењин читан у хоризонту значења епохе свјетске повијести, онога што је одликовно модерне епохе: мисао о човјекском безграничном и безувјетном господарењу бићем у цјелини. Успор. реконструкцију „Три велике замисли“ Маркса, Енгелса и Лењина: Б. М. Кедров, *Методје изложенија дијалектики*, Издање „Наука“, Москва, 1983, посебно о могућем практичном значењу проведена истраживања (стр. 464 и д.), гдје се лако може одгонетати подобност дијалектичко материјалистички протумачене Енгелсове и Лењинове (такобер: Марксове) замисли подобне да под своја опћенита начела обухвати, да усиса и да легитимацију даде посве прагматичким становиштима мишљења које тотализира збиљу, које је своди под експанзивна начела воље и моћи владања њоме.

То су спознајнотеоретски захвати што тотализирају свој предмет.

Означивачке редукције и тотализирајућа поједностављивања досљедно су проведени и у Енгелсовим присјећањима на „формалну страну“:

Опћим се приступом уноси *рез* у разумијевање идеологије. Она се једнозначно одређује као процес лажне свијести.

Означена као лажна свијест, она се поједностављује низом *приписивања*. У Енгелсову писму, након изведена реза, постоји слијед таквих приписивачких фигура: „причин“, „чисто мишљење“ скривеност „покретачких сила“, „луки мислени материјал“ и сл. Тако је идеологија издвојена из цјелине процеса живота, из недвојбено приписивачког становишта одређена је с неколико карактеристика садржаја.

Означивањем-приписивањем стекли су се увјети коначног праворијека идеологији: она је лажан одраз економијских чињеница. Оне су пак — у крајњој инстанци — *узрок* тој лажној свијести или *посљедици*. Али посљедица — *лажна свијест* — накнадно се може обратити у чинитеља мијењања првотног узрока! Остаје неразјашњено: како једном произведена *лажна свијест* дјелује на свој збиљски узрок; како збиљски узрок — економијске чињенице — производи лажну свијест и што је то „накнадно“ дјеловање на узрок, ако се узрок-посљедица у повијесном процесу не могу дијелити тек по начелима прије-послије?

Растављање, а затим и накнадно спајање узрока и посљедице ствара недоумице у погледу *мјеста* идеологије.

Као одражај економијских чињеница, крајњег узрока у језгри праксе, идеологија је дакле одбачена у „сферу“ тзв. чистог мишљења и опстоји као процес свијести, односно „хисторијски идеолог“ у чијем подручју идеолози производе мисаоне творевине неовисно о повијесном процесу: све затечено и то што се производи узимље се као мишљењем утемељено и искључиво се узимље напросто мишљењем. Идеологија, зато, чини се и није саставина *праксе*: она то није са становишта идеолога — који од праксе апстрахирају, нити са становишта Енгелса — јер цјелокупан „хисторијски идеолог“ не прелази границе чистог мишљења.

Како назвати једно подручје које није пракса, није *technopoiesis*, није ни знанствена теорија?

Оно стоји негдје ван свих раздиоба теоретског и практичког подручја, ван видова темељних могућности опстанка човјека — а ипак је један момент, једна

страна повијести људи, како у заједничком тексту 1846. пишу Маркс и Енгелс.²⁷⁾ Ако је идеологија лажан одражај збиљски дјелатног узрока и нешто временски након (у темпоралном ланцу „прије-послије“), а у просторној представи растављено од праксе у којој јест узрок, слиједи да *нема* идеологијског садржаја у узроку, у ономе што идеологија *одразује*; у ономе што макар и „лажно“ одразује; слиједи да нема ни узрока у лажном одражају. Дакле, као да постоји оштра граница идеологијског подручја („хисторијски идеолог“) према неидеологијском подручју у коме пребива узрок идеологије. Као да — поставком о узроку-посљедици-накнадном дјеловању на узрок — постоји оштра граница између идеологије и економичких чињеница. На обилазници ових апорија учвршћује се Енгелсово увјерење: идеологија постоји у елементу чистог мишљења, и то је увјет идеологичности представа (узрок је „дубљи“: у економичким чињеницама); учвршћује се његово увјерење о *издвојеном* подручју што га запосједа „хисторијски идеолог“. Зато је, Енгелсу, посве довољно знати неповијесно одређена начела формирања представа у границама чистог мишљења, он одатле посеже за примјерима (минулог) кретања ради доказивања исправности начела. Међутим, не само у писму Мерингу, Енгелс обилази чињенице које би могле довести у питање његову темељну тврдњу о довољном увјету идеологичности представа; наиме, тврдњу по којој је у областима „хисторијског идеолога“ ријеч о мишљењу што не прекорачује границе чистог мишљења зато што се не распитује о нечему што опстоји ван њега и неовисно о њему. Ако се и занемари Енгелсово раздвајање субјект-објекта на разини његова одређења битка,²⁸⁾ обићено је управо повијесно питање о идеологији: у којим моментима процеса живота настају привиди, који и какви чинитељи, њихов стјецај и процеси живота творе — свијести што је њима обухваћена — привиде које се, као *формирани причини* самосталне повијести државних устројстава, правних сустава, идеологијских представа“ показују у окружју „хисторијског идеолога“ и у тој посебној области засљепљују људе? Оштра граница подјеле процеса лажне свијести и свијести која, према Енгелсу, истинито одразује збиљу, онемогућује говор о *производњи* идеологије, иако је у заједничком Марксовом и Енгелсовом тексту написану 1846. године та могућност прекорака

²⁷⁾ *Немачка идеологија*, стр. 464.

²⁸⁾ Енгелс пише „свијест о“ нечему; Марксу је свијест свјесни битак, вазда је свијест *нечега*, живота самога.

обликованих причина отворена: „Производња идеја, представа, свијести, *изворно* је непосредно испреплетена с материјалном дјелатношћу и материјалним саобраћањем људи, говором збиљског живота.“

Што се ту — у изворној испреплетености — збива и што бива са свијешћу, остаје Енгелсовим схваћањем „формалне стране“ извођења идеологијских представа *начелно* недодирнуто. Изворна испреплетеност свијести и живота, представе и представљенога, отимљу се спознајнотеоретским захватима очекиваног одражавања. У изворној испреплетености — да се начас послужимо ријечима теорије одраза — *нема размака* између „зрцала“ и онога што се у њему одразује, „зрцали“. *Размак* је свугдје претпостављени увјет саморазумијевања теорије одраза.

Ако нема размака, нема ни „одраза“!

Нема увјета ни саморазумијевања теорије одраза. Зато одражавалачко теоретско становиште мора *унијети рез* у процес живота. Резом се теорији одраза отвара простор говора о идеологији као подручју наспрам другим подручјима. Она се у идеологијском подручју наводно лажно одразују, а легитимност тезе о одражају брани се начелно недоказивом тврдњом о принципијелној раздвојености материјалног саобраћања и свијести као лажне свијести о њему. То се становиште не може разложно приписати Марксу. У Маркса није ријеч о идеологији као свијести о битку. Напротив, свијест не може бити нешто друго до ли *свијесни битак*. Свијест је изворно испреплетена с материјалним процесом и материјалним саобраћањем. Самостална подручја „хисторијског идеолога“, слиједом Марксове методичке тврдње о свијести и битку — падају у обухватно подручје производње живота: причини властите самосталности они не получују зато што се идеологијски процес одвија у границама чиста мишљења, него зато што су та самостална подручја *моменти процеса живота*; *моменти одређеног процеса живота*.

У заједничком Марксовом и Енгелсовом тексту (1846) управо је ријеч о *одређену* животу, што наравно не води конструирању неповијесне — на теорији одраза саздане — представе о идеологијском процесу: „Ако се у читавој идеологији људи и њихови односи показују, *причињају* (erscheinen) као у *сameri obscuri* постављени на главу, онда тај феномен *произлази* једнако тако из њихова хисторијског животног процеса као што обртање (Umdrehung) предмета на мрежњачи произлази из њихова непосредно физичког животног процеса.“ Пола стољећа касније Енгелс приопћује Ме-

рингу: „Тај причин (Schein) самосталне повијести државних устројстава, правних сустава, идеологијских представа у сваком посебном подручју, јест оно што заслепљује (blendet) већину људи.“ Маркс и Енгелс доиста често рабе ту ријеч „причин“. Рабе је на методички значајним мјестима развијања властита схваћања или његова прегнантна резимирања.

Је ли та ријеч бар приближно истозначна док пишу о идеологији?

Причин заслепљује!

У само двије ријечи (причин, заслепљивање) указује се и губи могућност Енгелсова битна говора о идеологији. Ако је причин самосталне повијести у самој нарави „хисторијског идеолога“ и његових појединих осамостаљених подручја, сам је причин — *субјект*. Он заслепљује. Заслепљивање „већине људи“ његов је *субјективитет* или процес идеологије као процес заслепљивања свијести у обухватном подручју субјекта-причина. Ту је могућност мишљења идеологије као *практичког питања*. Који чинитељи и у какву повијесног стјецају творе процес живота и субјективитета причина који пада у садржај тога процеса што стално извире из повијесног стјецаја његових чинитеља (и свијести која је већ свагда ту у стјецају). Међутим, Енгелс је досљедан у преобразбама повијесног у опће спознајнотеоретско. Зато му се указује посве једноставно рјешење: све је до тога да се подручја и облици „хисторијског идеолога“ изведу из економијских чињеница; да се мишљени („лажни“, „истинити“) одрази схвате и објасне као моменти „донијети на свијет“ напослијетку „економијским узроцима“. У противном, причин самосталности ће и даље заслепљивати „већину људи“. Слиједи: *спознајом* узрока ишчезава причин самосталности.

Тако је питање о идеологији, у Енгелсову присјећању и имплицитном присјешћајућом читању текста из 1846. године, обрађено у *питање теорије*. Као питање теорије, идеологија сад постаје неповијесни предмет (објект) спознавања и „марксистичких верзија“ теорије идеологије. Примјерице: „знанствена идеологија“ (у „совјетском марксизму“) и преузетно властито спознајнотеоретско становиште означују истинитим, легитимирајући истинитост у *означеном* „интересу класе“ — развија могућности једном изведене преобразбе практичког питања у питање теорије.

У тексту из 1846. представа људи и цјелокупна идеологија нису мишљени ни као лажни нити пак истинити одражаји збиљског процеса живота; посебице,

ту нема ни примисли на економијске чињенице као узрок идеологије. Ту се идеологија уопће не мисли у релацијама „узрок—посљедица—*накнадно* дјеловање посљедице на првотни узрок. У идеологијским се представама *не одразује* (ни „лажно“ ни „истинито“) материјални процес живота. Ту није ријеч ни о каквом одразу. Цјелокупна идеологија *произлази* из материјалног процеса живота.

Што је произлажење?

Оно је *излажење* из „слоја“ испреплетености свијести с материјалним процесом и материјалним саобраћањем у различите начине и облике *самопредстављања* збиљског живота, његова говора (на примјер: као говора политике, права, морала . . .) и одговарања — ту спадају и причини у *самегі obscuri* идеологије. Произлажење схваћено као речено излажење не иде ван тога што Маркс назива свјесни битак, не иде ван збиљског процеса живота: у идеологији се сам процес живота *себи приказује*. О њему је, дакле, ријеч, а не о причинима што *припадају* „хисторијском идеологу“ и „процесу лажне свијести“. Идеологија не може бити нешто друго него начин у себи раздртог живота и самоприказивања таква живота једној свијести која је њиме онеспособљена.

5. Пририцање идеологијске нарави свијести и истраживање збиљских веза

Је ли успоредба процеса живота, обртања у *самегі obscuri* идеологије и фотографског апарата с његовом тамном комором — некаква наивна реалистичка или натуралфилозофијска (стројноматеријалистичка) успоредба процеса живота, нечег физичког и једне техничке направе?

Успоредбом се доводи у однос *бит* једног физиологијског процеса, *бит* једне техничке направе (призматичке конструкције) и нешто што припада бити *одређеног* процеса живота. Доводи се у однос оно што им је заједничко. Само је обртање оно заједничко и зато успоредиво: лика на мрежњачи, у *самегі obscuri* и живота у представама. Ријеч је о одређеном животу, о једној карактеристици *његове бити*: обртање улази у садржај одређена живота, а не свијести зато што је „процес лажне свијести“ и зато што је лажни одражај живота. Процес живота (битак друштва) је *по односу*, о *повијесном* односу чинитеља који су на дјелу у његовом произвођењу. То су Марксу збиљски људи, њи-

хова акција, те затечени и њиховим дјеловањем произведени материјални увјети.²⁹⁾ Ако обртање припада самој бити одређеног процеса живота који је по односу његових чинитеља, слиједи да се већ у том односу стјечу дјелатни увјети обртања и обрнућа. Такођер, ако под „идеологијом“ не разумијемо само (или: уопће) „у глави“ *изведено* обртање и обрнуће процеса живота, идеологија (момент онеспособљавања свијести) мора већ некако бити и у односу чинитеља процеса живота. Ту већ има идеологијског. Оно судјелује у овоме односу. У противном идеологија, оно обликовано, не би се могла производити и произвести — у смислу кратко назначена *излажења* — као „свјесни битак“.

Ако, надаље, под „идеологијом“ посве догматски подразумевамо „само у глави“ *изведено* обртање и обрнуће процеса живота, све је стављено у одлуку и одлучено. Мишљење пред собом има приређено *питање* какво затичемо у Енгелса: *како се формирају идеологијске представе као „процес лажне свијести“ у подручјима „хисторијског идеолога“*. У Енгелсову пријепису *Њемачке идеологије* налази се опомињућа реченица коју зато треба поновити: Идеологија сама је само једна страна повијести људи. Ту, у наставку реченице, пише да се идеологија редуцира на искривљено схваћање те повијести или на потпуну апстракцију о њој.³⁰⁾ Ове, у рукопису *Њемачке идеологије*, прецртане реченице и саме судјелују у стварању причина и чини се учвршћују широко распрострањено увјерење о марксовској интерпретацији у Енгелсовом спознајнотеоретском становишту. И доиста, привидно једноставна тврдња — идеологија сама је само једна страна повијести људи — показује се као *одгонетка* и *као загонетка*. Као одгонетка, она је довољна за установљење сасвим опћенита становишта опћените критике идеологије у подручју *обликованих представа*. Одређеније, ако се рачуница о повијести и идеологији као једној страни повијести људи схвати одгонетком тајновита смисла искривљена схваћања повијести и потпуних „апстракција о њој“, задобива се становиште негирајуће, у цијелости поништавајуће, критике дијела њемачке филозофије послије Хегела. Тематизацијом опћенитих претпоставки производње живота — по чијем односу јест процес живота — *Њемачка идеологија* допире и до *критичне тачке*: њезини аутори сматрају да имају већ поуздане апстракције изведене из про-

²⁹⁾ *Њемачка идеологија*, стр. 464—5.

³⁰⁾ *Ibidem*, S. 465.

матрања повијести, „повијесног развитка људи“.³¹⁾ Оне се, мисле писци *Њемачке идеологије*, могу употријебити „насупротив идеологији и објаснити на повијесним примјерима.“³²⁾ Међутим, што слови као одгонетка и становиште употребљиво, насупротив идеологији, против филозофијске критике послје Хегела; само се обраћа у загонетку, у проблем: „Тешкоће, напротив, почињу тек ту, гдје се дадемо на збиљско приказивање, на проматрање и сврставање материјала, било материјала неке прошле епохе било садашњости.“ Та је опћенита ограда у тексту изворника попраћена прецртаном биљешком. Уметањем биљешке, текст би гласио овако: „Тешкоће... почињу... гдје се дадемо на збиљско приказивање, на проматрање и сврставање материјала, на тражење збиљске, практичке везе различитих слојева, било материјала неке прошле епохе било садашњости.“³³⁾ До ове критичне тачке, насупротив идеологији стоји против ње употребљиво једно знање, знање апстракција које се разумију као апстракције изведене из проматрања повијесног развитка људи. То једно знање објелодањује се, управо његовим носитељима, *битно неупорабљивим!* Оно може само олакшати сређивање материјала и може припомоћи назнаци појединих „слојева“ збиље. Оно је посве редостатно за увид у збиљску, практичку свезу различитих слојева. Тако, с писцима *Њемачке идеологије* полако надлазимо на проблем: како уопће стоји с употребљивошћу тог знања кад се „дадемо на збиљско приказивање“ идеологије, кад смо пред задањом „тражења збиљске, практичке везе различитих слојева“ збиље — дакле и идеологије као *стране* повијесне збиље.

Одгонетка је привремено осигурала питање: *како* употребом апстракција — изведених из проматрања повијести — *показати* да је идеологија управо оно што већ знамо да јест; а *знамо* да је идеологија сама само једна страна повијести људи, страна у којој се повијест људи своди на *искривљено* (дакле, не: лажно!) схваћање или на потпуну апстракцију о њој. Марксови изричитни ставови о идеологији готово безизнимно се до 1846. године ослањају на овај начин осигурања и изведбе питања о идеологији. Објелодањена битна неупорабљивост почетно задобивених апстракција — „на-

³¹⁾ *Ibidem*, S. 471.

³²⁾ *Ibidem*, стр. 471. Овдје се још говори о примјени теоретских творби на повијесним примјерима. Програматски ставови о револуционарној знаности која се придружује повијесном кретању (*Биједна филозофије*, 1847) не имплицирају повијест као поље примјене ставова.

³³⁾ *Ibidem*, S. 471.

супрот идеологији“ — уздрмава првотну сигурност става у оквирима оног једног знања. Сад повијесна збиља не може бити *примјер* апстракцијама; сада је ријеч о слојевима *те* збиље, о слојевима чија је свеза *практичка*, па се примјерено томе ситуира у окружје *дјеловања*, његових мијена и промјена. Укратко: само је дјеловање на дјелу и као *свеза* слојева! Зато се тражење свеза усмјерује на збиљу дјеловања, на промјењиве слојеве и промјењиве свезе слојева. Одатле пак само *тражење* примјерено своме предмету — оном практичком — остаје постојана *двојба* у мишљењу; *проблем* (тек предбрежје, предзибе — на што упућује и грчка ријеч: *prōballō*) што га собом носи накана повијесног мишљења „слојева“ и практичких свеза. То је загонетка. Она се опире пребрзим одлукама попут оне Енгелсове о идеологији као питању теорије и критике идеологије на претпоставкама поједностављених опорби „материјализам—идеализам“, она се — бар с обзиром на овдје читане Енгелсове текстове — не може ни објелоданити као проблем његових приступа повијесном процесу:

прво, опћенимом протуфилозофијском назирању које *битак* редуцира на *природу*, а мишљење на *дух* да би из тако приређеног одговора на „највише питање“ саму филозофију укоријенио у борнираним незнатним представама;

друго, свођењем дијалектике на *знаност*, а потом знанственог приступа повијести на бит његове и Марксове новости; наима, на знанствено рефлектирање, чак одражавање, *посталог* свијета. Извјесно је: ту није на дјелу повијесно мишљење.

Зато Енгелсово присјећајуће читање не продире у језгру *видљиво* заједничке, његове и Марксове, позиције 1846.

Енгелс се присјећа момента формирања почетних апстракција. У том оквиру он даље поједностављује апстракције изведене из проматрања тока повијести људи. Преобразује их у неповијесна спознајнотеоретска становишта. Она му служе као органон критике „процеса лажне свијести“, а сам повијесни процес узимље *примјеном* демонстрирања заснованости тврдње о тзв. лажној свијести и тврдњи о тзв. истинитој свијести која своју истиносну могућност озбиљује спознајом, што хоће рећи одражајем, истинитим одражајем поврх свега економских чињеница као узрока идеологије.

Енгелс напросто обилази заједничку, с Марксом, назначену саморефлексију којој се очитује битна не-

упорабљивост почетно створених апстракција што их Енгелс ослобађа од повијесног садржаја.

Нека по страни ових разматрања, која захваћају Енгелсово присјећање само у контексту увријежених неспоразума о идеологији, остану питања: је ли у присјећању ријеч о промјени Енгелсове позиције или је већ у заједничком раду на тексту *Њемачке идеологије* изостало Енгелсово радикално самоосвјештење о написаном.

Енгелсов присјећајући указ на „формалну страну“ и извођења идеологијских представа начелно је неутемељен: вазда одређено повијесно формирање представа настоји образложити низом неповијесних начела која имају смислени контекст у оквирима амбиција опће — за цијелину свега што јест — замишљене теорије одраза и теорије квази одраза.

Енгелсово присјећање на потиснуту „формалну страну“ иде супротним смјером од смјера какав се већ назире у Марковим повијесно-материјалистичким ставовима у његову ставу о подјели рада, као, можда, узроку идеологије — а не у масивном појму „економске чињенице“, у његову недвојбену ставу о испреплетености свијести с материјалним процесом и материјалним саобраћањем; у ставу о битној неупорабљивости почетно створених апстракција. Напоследетку, показало се да Енгелсово појашњавање „формалне стране“ извођења идеологијских представа — особито кад додирује текст из 1846. — производи над старим текстовима језик посредован формираним сјуставом дијалектичког материјализма. Тај, у Енгелса начелно оформљен сјустав под своја одређења подводи управо најбитније редове текста из 1846: редове у којима још живи сумња у погледу дјелотворности опћених апстракција за разумијевање повијесног сложаја.

Мишљење ослобођено те сумње може постати чак *модерно*: може судјеловати у конструкцији сјустава неповијесних знанствених, квази филозофских и „знанствено идеологијских“ творевина које у стјецају и свези с неком вољом постају моћ што тотализира повијесну збиљу, што збиљу своди на пуки материјал експериментирања и примјеравања себи.

Маркова постојана сумња (на претходним страницама тек наслућена) остаје упориште отпорима промицања дјела у самосталан говор идеологије. Један од предувјета мисаоног запућивања у Маркову двојбу о досегу „опћених апстракција“ води кроз критику Енгелсове идеологијске критике идеологије.